

Виктор Д. САВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Институт за српски језик САНУ

Оригинални научни рад
Примљен: 8. 3. 2024.
Прихваћен: 3. 6. 2024.

ИМЕНИЧКИ РОД У СРПСКИМ ГРАМАТИКАМА XVIII–XIX ВЕКА Ка проблему општега рода

У раду се сагледава однос српских граматичара према именичком роду у XVIII и XIX веку, с увидом у античку европску и средњовековну и послесредњовековну црквенословенску традицију. Посебну пажњу привлаче *превзетий* и *овзетий* родъ, односно „општи род” како је схваћен у домаћој граматичкој мисли и како га треба разумети компаративно и дијахронијски.

Кључне речи: именички род, општи род, граматика, српски језик

Готово миленијум и по европска граматичка традиција ослањала се на граматички трактат Дионисија Трачанина (око 170–90. пре Хр.), *Τέχνη γραμματικῆς*, у којем се сумирају граматичка знања из антике.¹ Дионисије Трачанин је учврстио граматичку поделу именских речи (именице и придеви се тада нису јасно раздвајали) на три класе – ‘мушкога типа’ (*ἄρσενικόν*), ‘женскога типа’ (*θηλυκόν*) (дакле, не ‘мушкарци’ и ‘жене’) и ‘ниједно од двога’ (*οὐδέτερον*):

„Τένη μὲν οὖν εἰσι τρία· ἄρσενικόν, θηλυκόν, οὐδέτερον” (Улиг 1883: 24, §12 (14b) *Περὶ ὀνόματος*).²

* viktor.savic@isj.sanu.ac.rs

¹ Нововековна истраживања су показала да се Дионисијев текст као целина поуздано може пратити тек од V века, када је, вероватно, фиксиран и заокружен у византијској традицији, али о његову огромну значају сведочи чињеница да су га схолије-коментари више него десетоструко премашивали и да је рано превођен на јерменски и сиријски језик. Ова граматика се усредсређује на морфологију старогрчкога језика.

² Тројна подела на класе (*τὰ γένη*) именских речи (*τῶν ὀνομάτων*) којима се разликују посредне ознаке за ‘мушко’ (*ἄρρενα*), ‘женско’ (*θηλέα*) и ‘ствари’ (*σκεύη*), по Аристотеловим речима, припада Протагори (V в. пре Хр.) (Аристотел, *Реторика*: 188 (1407b.6–8)), док је сам Аристотел

Већ рановизантијски коментатор је објаснио да је *γένος* (што одговара савременом *граматичком роду*), пре свега граматичка појава, зависна од избора члана (у грчком ἡ, ὁ, τό), без обзира на стварно стање у природи, више или мање одговарајуће. Да су ову апстрактну поделу правилно разумели и српски средњовековни књижевни делатници, видимо у преводу извода „О осам врста речи” прерађене Дионисијеве граматике на српскословенски језик из XIV века, у којем се избегава давање изравног еквивалента за грчко *γένος*, док се грчки *члан* (ἄρθρον) преводи словенским *различје* (Јовановић–Вукелић 2016: 299, 302–304), као својеврсни ‘индикатор граматичкога рода’.

За савремену српску науку битан је XIX век, а његов почетак, као и крај претходнога, у српској средини је обележила граматика Аврама Мразовића, како то и Вук каже 1818. године у Предговору „Српскога рјечника”, имајући у виду њену практичну, не теоријску вредност:

„ђекоји узму Славенску граматику Г. Мразовића, те је прочитају: да по њој Српски пишу; а ђекоји не траже ни ње, него одма по Њемачкој и по Латинској граматизи почну Српски писати” (Вук 1818: V).

Да би се разумеле граматичке прилике међу Србима овога времена, нужно је укратко се упознати с граматиком Мелетија (Смотричкога) (1577–1633), која је, захваљујући појави штампе и масовнијој доступности али и даље уз преписивање, вршила снажан утицај у источнохришћанским словенским земљама у наредних две стотине година (нпр. Обижајева 2008: 98–100). Мелетије Смотрички је саставио своју црквенословенску граматику у Вилну и објавио је у оближњем Јевју 1619. године, да би 1648. била прештампана у Москви, уз мање измене. По налогу цара Петра I Великога Фјодор Поликарпов је 1721. приредио московско издање, од којег је седамдесет примерака донето Србима у Славенску школу у Сремским Карловцима; школу је, као што је добро знано, 1726. године основао Максим Суворов (нпр. Младеновић 1989: 13). Смотрички у првоме издању своје граматике говори о осам врста речи (*осин частн слова*), у оквиру „Етимологије”, под којом се подразумева морфологија: на првоме месту о „имену” (Смотрички 1619: 17а), а затим и о „роду” – који се тако и зове (!), набрајајући чак седам његових типова као код Доната, римскога граматичара и ретора из IV века н. е. (Мајкл 1970: 111–112), чему се посвећује доста простора: *Мужескїй, Женскїй, Среднїй, Окщїй, Ксакїй, Недовмѣннїй, Преобщїй* (Смотрички 1619: 226). Род се илуструје атрибутском везом, што посредно сугерише да се она сматра имплицитним тестом за његово утврђивање: „мушки” – Тој (*ѡко, тој ѡжѡ*), „женски” – Таа (*ѡко, таа жена*), „средњи” – Тоѡ (*ѡко, тоѡ древо*), „општи” – Тој и Таа (*ѡко, тој и таа Боѡвода*), „сваки” – Тој/таа/тоѡ (*ѡко, тој таа тоѡ исполнь*), „неодређени” – Тој или таа (*ѡко, тој или таа неаситѡ*); само за „свеопшти род” Смотрички даје објашњење да је то случај када се мушким или женским родом обележавају оба пола (*ѡко, тој*

(IV в. пре Хр.) заменио ознаку треће класе себи обичнијим изразом: ‘оно што је у средини’ (*τὰ μετὰξὺ*) (Аристотел, Поетика: 21 (1458а.8–9)) (уп. Мајкл 1970: 110; Јансе 2020: 25–26). Изгледа да су Стоици заменили Аристотелово *μετὰξὺ* изразом *οὐδέτερον* (Мајкл 1970: 110–111), од којих је то Дионисије Трачанин преузео.

орелъ: таа ластовница) (Исто: 23а). Аутор је, дакле, свестан да је у граматичком систему мање родова, и да се његова класификација заснива на јединицама комбинаторичког карактера. Уз то, он даје и формулу за утврђивање рода, ѿ познаваніи Родовъ, на два начина: (1) „опште правило” – значењем, знаменованіємъ (такъ, Петръ, Црь: и про^ѣ); (2) „посебно правило” – свршетком, ѿко^ѣчєніємъ (такъ, земла, нѣо: и про^ѣ) (Исто: 23а).³

У склопу школске реформе у Хабзбуршкој монархији, озаконене 1774. године, у ослонцу на немачку граматику опата Јохана Игнаца фон Фелигера, као и у случају осталих уџбеника, али и уз поштовање и поједностављивање словенских граматичких традиција, окружни директор српских школа са средиштем у Осијеку, Стефан Вујановски (1737–1829), саставио је прву српску црквенословенску граматику, „Руководство к славенстјеј граматицеј”, 1779. године, а у Сомбору Аврам Мразовић (1756–1826), књигу сличнога наслова, 1780. године (Обижајева 2008: 95–96, 115–117). Књига Стефана Вујановског није штампана, али је врло често преписивана и коришћена у српским школама у првом периоду. Мразовићева књига први пут је штампана 1794. године, након чега је доживела више издања.

Обе ове граматике имају исту поделу на осам врста речи, пратећи у томе и у другим појединостима граматику Смотрицкога, али се у погледу рода разликују. У граматици Вујановскога говори се о седам именичких родова (Вујановски 1785: 39а), али, за разлику од Смотрицкога, уводи се као први параметар за одређење рода заменички облик (посредно присутан код Смотрицкога) – укупно три:

„Спредѣленіе рода. Родъ есть или Мѣстоименіємъ или знаменованіємъ либо закончаніємъ пола разпознаваніе” (Вујановски 1785: нав. место).

Аврам Мразовић број именичких родова сужава на четири, како ће бити и у Вуковој „Писменици”: ѿвжескѣй, женскѣй, среднѣй, ѿвѣщѣй (Мразовић 1794: 51; уп. код Зизанија, нап. 5). Мразовић даје упрошћену класификацију именица на основу морфолошкога свршетка речи, а пажњу нарочито привлаче именице „општега рода”, за које се вели да „једним свршетком означавају мушки

³ Граматици Мелетија Смотрицкога претходила је црквенословенска грамика Лаврентија Зизанија, објављена такође у Вилну, 1596. године (Попова 2006). Ова грамика почива на другачијим принципима и под утицајем је западноевропских теорија, али и она поседује традицију списа „О осам врста речи”, наставши као непосредна прерада „Аделфотиса”, приручника за учење грчкога језика, штампаног у Лавову 1591. године (нпр. Обижајева 2008: 98–100). И у њој се, под „Етимологијом”, обрађује осам врста речи, али на првом месту је Разлиѣ (Зизани 1596: 16б), док је код Смотрицкога уместо члана – који и „није својствен словенском језику” – на последњем месту непроменљиво Ме^ѣдоѣтѣ – латинско *interiectio* (Смотрицки 1619: 17а). Како видимо, оба словенска граматицара задржала су исти превод грчкога *ἰνтерѣѣѣ* који је установљен још у XIV веку. За старијег граматицара постојала су три рода „различѣја” – ѿвжескѣй, женскѣй и среднѣй, који се „потчињавао” именима у промени: ѿко, ѿже; ѿко, ѿже; ѿко, ѿже (Зизани 1596: 17а). Словенска односна заменица у свим својим променљивим облицима предвиђена је, дакле, да буде еквивалент грчком члану. Именима су, пак, одређивана четири рода – ѿвжескѣй (тоѣ вѣтрѣ), женскѣй (таа жена), среднѣй (тоѣ небо), ѿвѣщѣй (тоѣ и таа пѣаница) (Зизани 1596: 23а), што је основна Донатова подела (в. Мајкл 1970: 111). Све што је доведе речено о граматици Мелетија Смотрицкога важи и за њено издање приређено по наредби цара Петра I Великога 1721, нарочито коришћено међу Србима (в. Смотрицки 1721: 17а–23б).

и женски пол”: той и таа чѣвѣкъ, той и таа пѣаница, сѣдѣа, свидѣтель, Босвода, татѣ и др. (Мразовић 1794: 53).

Вук у „Писменици” 1814. преузима Мразовићеву концепцију и већину примера, но у понечему и одступа, усаглашавајући се с Јернејом Копитарем и Луком Миловановом (уп. Стојановић 1924: 73–82; Ивић П. 1966: 54). Пажњу привлачи то што Вук све именице на сугласник групише у м. р.,⁴ издвајајући потом из њих као изузетак данашњу четврту деклинацију типа *нарав, реч, ствар* и др. (Вук 1814: 27). Раније су многе именице м. р. укључиване као изузетак у именице ж. р. на -ь (Мразовић 1794: 52), дакле обрнуто од Вукова поступка. Слично Мразовићу, и Вук све именице на -а прибира у деклинацију ж. р., издвајајући међу њима примере попут *војвода* и *слуга*, али и *врата* и *уста* (Вук 1814: 17), што су Мразовићеве примери, само што изоставља грецизме *анаѣца* и *догца* (Мразовић 1794: 51). Дакле, већ тада се било само на корак од разумевања да јединске номинативне морфеме, а тиме и одговарајуће парадигме, нису поуздан индикатор категорије именичкога рода, што ће симболички бити убедљиво приказано тек у скорашњем времену, упаривањем низова наставака с припадајућим родовима (Анић 1984: 6). Вук за разлику од Мразовића „општи род” своди на два примера: *пијаница* и *лажа* (Вук 1814: 18).

У „Српској граматичи” из 1818, као што се добро зна, суштински се мења приступ (Стојановић 1924: 141–145). То се, између осталог, види и на примеру рода: од тада их је три. У целини узев, Вук је напустио модел Мразовићеве граматике, имајући пред собом у најмању руку граматику Јернеја Копитара (в. Ивић П. 1964: 62), Јозефа Добровскога и других. Линија која ће се у српској граматографији зачети 1818. продужиће се до данашњег дана. Посебно је занимљиво питање тзв. „општега рода”: Вук се очито поколебао у погледу његова постојања и у „Српској граматичи” га ни не помиње, а у „Српском рјечнику” избегава приказивање таквога двојства, што јесте огрешење о реалну језичку слику. Као да је посумњао да се ради о случајној ирегуларности, хотећи да учврсти системност испољену кроз идеалну трочлану структуру дате именичке категорије (само три рода), с јасном дистрибуцијом обележја. Сада су у речнику *пијаница* и *лажа* искључиво ж. р. (в. Вук 1818: s. vv.). У следећем издању речника, што може бити Даничићевом заслугом, изузетно је именица *пропалица* м. р., а *трчилажа* двородна, ж. и м. р. (Вук 1852: s. vv.).⁵ Није неважно што су именице на -ло, које су у данашњем језичком осећању с. и м. р. – 1852. м. р., на пример *дријемало* (Вук 1852: s. v.; уп. РСЈ: s. v.). Вук је 1818. прецизно одредио групу именица *а*-деклинације типа *слуга*, које су у једнини м., а у множини ж. р., с опажањем да су у народној поезији и у једнини биле ж. р.:

⁴ Ово се може објаснити тиме да српски језик не разликује историјске полугласнике, за разлику од црквенословенскога који ту разлику „чува” захваљујући историјском правопису.

⁵ Именица *пропалица* је у првом издању „Српскога рјечника” ж. р., *трчилажа* није забележена (в. Вук 1818: s. v.).

„Мушка имена овога склоненија [на -а] само су у јед. броју мушкога рода, а у млож. женскога, н. п. мој слуга, моје слуге; наше владике; Српске војводе, и т. д. А у пјесмама су овакова имена и у јед. броју понајвише женскога рода, н. п.

„Слуго моја Облачићу Раде –

„Да ти да Бог, Сибињска војводо – (в. Вук 1818: XXXIX; уп. Даничић 1850: 10; Даничић 1863: 20, нап. 1).

Подсећајући на запажање Андреа Вајана, Милка Ивић ће истаћи да у овој особини српски језик иде руку под руку само са старословенским, од свих словенских језика (Ивић М. 1960: 199–200; в. Вајан 1958: 296).

Феномен „општега рода” из старих граматика не одговара у свему појму општега рода онако како га ми разумемо, но он се не може у целости схватити само на основу Мразовићева „Руководства” и Вукове „Писменице”. Општем роду би више одговарао „свеопшти род” (Преокшћий) Мелетија Смолитричкога. Овога рода су именице којима је означававана цела врста, без обзира на конкретну граматичку реализацију, односно граматичку конгруенцију. На пример, називи за птице означавају мужјаке и женке – тј. тичу се и једних и других без разлике: китъ, зѣл’въ, ластовница, орелъ, крабѣй, мышъ, смѣй, пчела, мракѣй итд. (в. Смолитрички 1619: 256; уп. Вујановски 1785: 406–41а), као што се данашњи називи носилаца занимања и звања и сл. једнако тичу свих људи (нпр. савремено *руководилац* или *рачуновођа*) (уп. Стевановић 1975: 176–177). Када погледамо поближе историјски „општи род” (Обшћий), од Смолитричкога до Вукове „Писменице”, на основу понуђене атрибутске везе уочавамо да су њиме обухваћене двородне именице, тј. именице према којима је могућа различита конгруенција, а саме су у једној деклинацији. Судећи по грађи из савремених српских речника, двородност се јавља међу именицама које творбено и морфолошки одговарају типичним именицама ж. и с. р. – *бараба* м. и ж., *момчина* м. и ж., *гунђало* м. и с. (нпр. в. РСЈ: s. vv.). Ње, по нашем схватању, нема међу типичним именичким облицима за м. р. баш због системске позиције овога рода у српском граматичком систему или – другим речима – због чврсте усађености принципа општега рода у тзв. мушки род, тј. због претезања генеричке над референцијалном вредношћу у случају рода с маскулинативном конгруенцијом.

Постоји конфузија у терминологији и поимању општега рода и двородности. На пример, неки аутори двородност типа *та убојица* – *тај убојица* сврставају у „епикоену” (нпр. Ивић М. 1960: 193), према чему Рикард Симеон у своме енциклопедијском речнику, иако су му објашњења непрегледна и збуњујућа, ако добро разумемо, другачије поступа: за њега су „епицени” (м.) именице које означавају животињску врсту, без разлике у односу на мужјака и женку, у једном, конкретном именичком роду, на пример руско *мышъ* ‘миш’ или латинско *corvus* ‘гавран’, док су „заједничкога рода” именице које имају један облик за два рода, на пример латинско *civis* ‘грађанин’ у м. и ж. р. (Симеон I: s. v. *epicen*, 311; Симеон II: s. v. *zajednički* → *zajednički rod*, 744). Невоља је у томе што се у литератури први случај зове *nomina communia*, тј. *ὀνόματα ἐπικοινῶνα* (нпр. за *ὁ/ἡ ἵπλος*, *ὁ/ἡ βοῦς*, *ὁ/ἡ κύων* Будимир–Црепајац 1997: 44), али и други се назива практично исто, *substantiva communia* (нпр. за *civis*, *dux*, *parens* Гортан и др. 1982: 16). Све постаје јасније сетимо ли се

речи Дионисија Трачанина који, након што је изложио своје виђење о трима родовима, наводи да „други [аутори] додају овима два додатна [рода]” – „општи” (κοινόν) и „надопшти”, управо „свеопшти” (ἐπίκοινον):

ἐνιοὶ δὲ προστιθέασι τούτοις ἄλλα δύο, κοινόν τε καὶ ἐπίκοινον, κοινόν μὲν οἶον ἵπλος κύων, ἐπίκοινον δὲ οἶον χελιδὼν ἀετός (Улиг 1883: 24–25, §12 (14b) Περί ὀνόματος).

Дионисије Трачанин је као примере за „општи род” навео, дакле, [ὁ/ή] ἵπλος [‘коњ/кобила’] и [ὁ/ή] κύων [‘кер/керуша’], а за „свеопшти род” [ή] χελιδὼν [‘ласта’ (м. и ж.)] и [ὁ] ἀετός [‘орао’ (м. и ж.)] (уп. Јансе 2020: 26; Мајкл 1970: 111). С овиме треба повезати и црквенословенску традицију: опшћий родъ одговара грчком κοινόν, преопшћий родъ калк је с грчкога ἐπίκοινον. Проблем се, рекли бисмо, може решити само напуштањем традиционалне терминологије. Истовремено, треба се држати дијахронијске и компаративне лингвистике. Пре свега, треба имати на уму појам општега рода у праиндо-европском језику, којим је означаван ‘активан – живи појам’ у склопу бинарнога система какав је посведочен у хетитском језику (нпр. Гамкрелидзе–Иванов 1984: 280). Исто тако и у потоњем, српском језику, његов континуант је појединачан, по вредности општи род појединих именица, поглавито м. р., али и других родова – дакле, исто што и преопшћий родъ, односно ἐπίκοινον старијих граматичара. Уосталом, у савременом српском језику српкословенска придевска позајмљеница *општи*, обухваћена књижевним језиком још Вуковим „Српским рјечником” (јер је забележена „у Сријему”, Вук 1818: s. v., 517), дефинише се: 1. као [онај] ‘који се односи на све појединце, који припада свима, обухвата све, скупни, заједнички’ и 2. ‘који се односи на неку појаву, ситуацију у целини, свеукупни, основни, комплетан’ (РСЈ: s. v., 884). То јесте значење којим се обухвата појам неподељенога, неутралнога – заједничкога рода.

Ни двородност, ни општи род нису привлачили пажњу граматичара XIX века, мада се од Вука и Даничића није прекидала нит, иначе столећима раније установљена, али мање прецизна, да се међу именицама *a*-деклинације налазе и неке именице м. р., о чему је већ било речи. Утолико више заслужује да се помене да се у „Граматици [тзв.] босанскога језика” 1890. правилно одређује група именица општега, тј. генеричког рода, који се и назива управо тим именом („орси род”): *slavulj, sova, kos, riba, rak* (ГБЈ 1890: 42).

У граматичкој пракси XIX века род се заправо и није дефинисао, он се подразумевао (уп. Ломпар 2016: 99), што нарочито важи за српске граматичаре који се, по правилу, нису упуштали у објашњавање овога појма и предочавање поступака за његово утврђивање, па ни Стојан Новаковић који је нешто штедрији у излагању (Новаковић 1894: 11–12, 145–170). Западни граматичари српскога језика (под различитим његовим називима, што је овде безначаја) ту су опширнији. Занимљиво је али није изненађење да Томислав Маретић, иако долази на рубу столећа, практично понавља поступак поменутих српских граматичара, премда је склон залажењу у најситније појединости. Ново што он доноси у овој својој тежњи јесте налажење више различитих примера нестабилности рода (Маретић 1899: 132–178; 446–447). Именич-

ки род имплицитно приказују непосредним разврставањем именица на родове, потом и припадајуће деклинације и Франческо Апендини (Апендини 1808: 16–39) и Јернеј Копитар (Копитар 1808: 216–254) и Ђуро Даничић у „Малој српској граматици”, за кога именички род зависи од наставака за облике (Даничић 1850: 5–18), док Вјекослав Бабукић у „илирској” граматици враћа и значење међу критеријуме, саобразно ранијој традицији (Бабукић 1854: 166), у чему га следе Мирко Дивковић у „Облицима” (Дивковић 1879: 4–5) и непотписани аутор „Граматице [тзв.] босанскога језика” (ГБЈ 1890: 40–42). То ће рано отворити пут за разликовање природног и граматичког рода, па Дивковић у своме првоме издању и вели да „*rod se samostavnika*” (тј. именица) „*razaznaје ili po značenju t. j. po naravi ili po dočetku t. j. gramatički rod*” (Дивковић 1879: 4). У једном недавно објављеном монографском прегледу подела на природни и граматички род код нас илуструје се граматицом Стојана Новаковића из 1894. године. Међутим, Ђуро Даничић је још у „Облицима српскога језика” издвојио речи „које су у природи мушкога рода а у граматици женскога, н. п. војвода, владика, слуга, судија, Грујица, Илија, Лука, итд.” (Даничић 1863: 20), а за њиме је ишао и Мирко Дивковић (1879). Новаковић је потом говорио о „роду по природи” и „роду по граматици”, мислећи опет само на именице м. р. унутар *a*-деклинације (Новаковић 1894: 160–161). То је, доста касније, поновио Белић (нпр. Белић 1932: 132), дајући поделу коначан облик, задржан до данас.⁶ Међутим, проблем је што оваква подела одражава схватање из XIX века, када се именички род поглавито одређивао према деклинацијама, при чему је присуство м. р. у *a*-деклинацији описивано као изузетак, а није се схватило да је то може бити и системска појава, тј. правило!

Даничић је поједностављен приступ задржао и у више пута прештампаваним „Облицима” (Даничић 1863: 2–27), што потоњи приређивач неће променити ни у прерађеном осмом издању, десет година после његове смрти (Даничић/Маретић 1892: 2–22), а биће присутно и код Стојана Новаковића у „Српској граматици” (Новаковић 1894: 11–12, 147–170). Иако се Љубомир Стојановић неупоредиво лапидарније изражавао од других аутора, он је у „Српској граматици” као индикатор именичког рада истакао само заменичку конгруенцију (*тај човек [...], та жена [...], то дете [...]*), најјавивши основни поступак који одговара и нашем, савременом схватању (Стојановић 1892: 11–12; исто је чинио и у „Лекцијама” претходне године, оправдано наводећи међу примерима и *деца, господа, браћа*, Стојановић 1891: 40).

Вјекослав Бабукић једини је уместо устаљеног термина *род* користио термин *спол*, мешајући као и већина граматичара, али у супротном смеру, ванјезичку и језичку стварност. Код њега читамо да се именички „спол” разликује ‘лако’, по значењу и по деклинационом типу:

„О *spolnicih*. 1. Jezik ilirski ima tri spola: mužki, ženski i srēdnji. 2. U jeziku ilirskom, kao i u ostalih slavjanskih narēčjih (izim bugarskoga) neima spolnika (das Geschelchtswort,

⁶ Уп. Ломпар 2016: 99–100, 102.

articulus).⁷ 3. Sva tri spola samostavnih imenah mogu se lahko razpoznati: I. po znamenovanju. [...] II. po Genitivu jedinstvenoga broja” (Бабукић 1854: 166–167, § 29).

Подробнији увид у развој српске граматичке мисли током XIX века – уз уважавање историјске позадине на којој се она развијала – омогућује нам да увидимо колебања или чак лутања, избор коначних решења и развој магистралне научне мисли код нас. Иако је словенска граматика столећима стајала под утицајем Дионисија Трачанина, потом Мелетија Смотричкога и других граматичара, од Вукове „Српске граматике” (1818) српска граматика је постављена на нове основе, чију разраду видимо и данас. У овој прилици бавили смо се само особеним проблемом именичкога рода, што до данас изазива недоумице, с посебним освртом на општи род који је од огромне важности за разумевање самога рода у граматичком систему. Парадоксално, још се није у свему рашчистила ситуација у разумевању односа између рода и пола, коју најбоље илуструје, иако из супротног угла, Бабукићев „спол” у именица. Подела на „природни”, односно „граматички род”, широко заступљена у савременој граматичкој пракси, у суштини је заснована на разумевању граматичких односа из XIX века, када се род није ни дефинисао, него се примарно одређивао на основу деklinације, морфолошко-парадигматским средствима. Но, иако то изриком није рекао, Мелетије Смотрички је у начину обраде свога материјала још 1619. године примењивао најпоузданији тест за утврђивање граматичкога рода у атрибутој вези, преко конгруенцијског типа – уз остала два. Још јасније видели смо то код Стефана Вујановскога, који је експлицитно примењивао сва три параметра: конгруенцију, значење и завршетак речи. Љубомир Стојановић, пак, склон сведеном изражавању, као једини тест је издвајао заменичку конгруенцију – оно што је [и данас] једино без остатка, поуздано средство у одређивању именичкога рода.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Анић 1984:** В. Анић, Род и спол у српскохрватском језику: разграничење, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 13/1, 5–15.
- Апендини 1808:** F. M. Appendini, *Grammatica della lingua illirica*. Ragusa: Presso A. Martechini.
- Аристотел, Поетика:** *Aristotelis De arte poetica liber*, Recognovit I. Bywater. Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1911².
- Аристотел, Реторика:** *Aristotelis Ars rhetorica*, Iterum edidit Dr. A. Roemer. Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri, 1898.
- Бабукић 1854:** V. Babukić, *Ilirska slovnica*. U Zagrebu: Bèrztotiskom nar. tiskarnice Dra. Lj. Gaja.
- Белић 1932:** А. Белић, *Грамматика српскохрватског језика за други разред средњих и стручних школа*, 1932². Београд, 1934, у: *Изабрана дела А.*

⁷ Под тзв. *сполником* подразумева се *члан*.

- Белића, XII, Граматике, о граматицама. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства 2000.
- Будимир–Црепајац 1997:** М. Будимир, Љ. Црепајац, *Στοιχεῖα ἑλληνικά*. Основи грчке плотологије. Београд: Универзитет у Београду.
- Вајан 1958:** А. Vaillant, *Grammaire comparée des langues slaves*, Tome II, *Morphologie*, Première partie: *Flexion nominale*. Lyon–Paris: IAC..
- Вујановски 1785:** Ръководство къ славенстѣй грамматицѣ во употребленіе народныхъ училищъ. въ кесаро=кравлевскихъ державахъ; списано С. Взяновскимъ навкъ управителем. Въ Віеннѣ: издано тѣпомъ Благор. Ф. Кърцбека.. У рукопису: Библиотека Матице српске, РР II 45.
- Вук 1814:** *Писменица сербскога ѣзика по говору простога народа*, написана В. Стефановићем Сербіанцем. У Виенни: У печатњи Г. І. Шнирера, 1814.
- Вук I:** *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечма*, скупио га и на свијет издао В. Стефановић. У Бечу, 1818, Прир. П. Ивић, Сабрана дела В. Караџића II. Београд: Просвета, 1966.
- Вук II:** *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, скупио га и на свијет издао В. Стеф. Караџић. У Бечу, 1852, I–II, Прир. Ј. Кашић, Сабрана дела В. Караџића XI. Београд: Просвета, 1986.
- Гамкрелидзе–Иванов 1984:** Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов, *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, I. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1984.
- ГБЈ 1890:** [F. Vuletić], *Gramatika bosanskoga jezika za srednje škole*, Dio I. i II. *Nauka o glasovima i oblicima*. Sarajevo: Nakladom zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu Štampa zemaljske štamparije.
- Гортан и др. 1982:** V. Gortan, O. Gorski, P. Pauš, *Latinska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga, 1982.
- Даничић 1850:** Ђ. Даничић, *Мала српска граматика*. У Бечу: У штампарији Јерменскога манастира, 1850.
- Даничић 1863:** Ђ. Даничић, *Српска граматика*, дио III. *Облици српскога језика*. У Биограду: У Државној штампарији, 1863³.
- Даничић/Маретић 1892:** Gj. Daničić, *Oblici hrvatskoga ili srpskoga jezika*, [prir. i prer.] T. Maretić. Zagreb: Tisak i naklada knjižare L. Hartmana, 1892⁸.
- Дивковић 1879:** М. Divković, *Hrvatske gramatike I. dio. Oblici*. Za srednje i nalik im škole, Zagreb: Tiskom dioničke tiskare, 1879.
- Добровски 1809:** J. Dobrovsky, *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache*, Prag: bey Johann Herrl, 1809.
- Зизани 1596:** Грамматика словенска · Новѡ съста^ѣле^ѣна ꙗ[врен'тѣцѣ] ꙗ[ѣзаніѣцѣ] · В БИЛНИ: В дрѣкар'ни Брат'скоѣ · ро^ѣ б'ѣѣ · ѣф'ѣ'.
- Ивић М. 1960:** М. Ивић, Обележавање именичког рода у српскохрватском књижевном језику, *Наш језик* X/7–10, 192–211.
- Ивић П. 1966:** П. Ивић, О Вуковом Рјечнику из 1818. године, у: Вук I, 19–188.
- Јансе 2020:** М. Janse. Sex and Agreement: (Mis)matching Natural and Grammatical Gender in Greek, *Keria* 22/2, 25–55.

- Јовановић–Вукелић 2016:** Г. Јовановић, М. Вукелић, Хиландарски спис О Осам врста речи – превод са српскословенског језика и коментари, *Зборник радова Византолошког института* LIII, 293–322.
- Копитар 1808:** В. Kopitar, *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*, Laibach: bey Wilhelm Heinrich Korn.
- Ломпар 2016:** В. Ломпар, *Врсте речи и граматичка пракса (од Вука до данас)*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Мајкл 1970:** I. Michael. *English Grammatical Categories and the Tradition to 1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- Маретић 1899:** Т. Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb: Štampa i naklada knjižare L. Hartmana, 1899.
- Младеновић 1989:** А. Младеновић, *Славеносрпски језик*. Студије и чланци. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, Дечје новине.
- Мразовић 1794:** Руководство къ славенстѣй грамматикѣ во употребленіе славено-сербскихъ народныхъ училищъ издано трудоу Я. Мразовича. Въ Бѣннѣ: Типодѣ г. С. Новаковича, 1794.
- Николић 2002/2003:** М. Николић, Природни и граматички род именица, *Наш језик* XXXIV/3–4, 181–194.
- Новаковић 1894:** С. Новаковић, *Српска граматика*. У Београду: Државна штампарија, 1894.
- Обижајева 2008:** М. Обижајева, Онтологија првих српских граматика (црквено)словенског језика за Србе, *Зборник Матице српске за славистику* 74 (2008), 95–129.
- Попова 2006:** Л. А. Попова, Грамматика Лаврентия Зизания, *Омский научный вестник* 47/9, 218–220.
- РСЈ:** *Речник српскога језика*, ред. и ур. М. Николић. Нови Сад: Матица српска, 2007.
- Симеон I–II:** R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, I–II, Zagreb: Matica hrvatska, 1969.
- Смотрички 1619:** Грамматикѣ Славенскѣя правилное Свнтагма, потщаніемъ Многогѣшнаго Мнѣха Мелетѣа Смотрискогѣо [...], Лѣта [...] дѣ-бѣ, [...] в' еию.
- Смотрички 1721:** Грамматѣка, въ [...] градѣ Москвѣ : в' лѣто [...] дѣка [...].
- Стевановић 1975:** М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнोजезичка норма)*, I. Увод. Фонетика. Морфологија. Београд: Научна књига, 1975³.
- Стојановић 1891:** Љ. Стојановић, *Лекције из српскога језика за II разред гимназије*. У Београду: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Стојановић 1892:** Љ. Стојановић, *Српска граматика за I разред гимназије*. У Београду: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Стојановић 1924:** Љ. Стојановић, *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*. Београд–Земун: Графички завод „Макарије”.
- Улиг 1883:** *Dionysii Thracis Ars grammatica*. Edidit G Uhlig. Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri.

Viktor Savić

NOMINAL GENDER IN SERBIAN GRAMMAR BOOKS OF THE 18TH–19TH CENTURIES
The common gender

Summary

As a rule, the grammars of the Serbian language do not pay special attention to the category of nominal gender because it is believed that the relevant facts related to it are implicitly clear, although the grammatical and non-grammatical layers of the phenomenon were not demarcated for a long time. While the grammatical concept of gender was mostly mapped to natural sex, Vjekoslav Babukić did the opposite, making the problem more visible: he used the term *spol* (sex) to designate grammatical gender (1854). Explanations provided by modern grammar books are usually simplified and often inappropriate, because they rely heavily on the practice and understanding typical of the 19th century. Serbian grammatical theory of the 18th and early 19th centuries relied on the earlier Old Church Slavonic and European grammatical traditions, and the turning point was Vuk Karadžić's *Serbian Grammar* published in 1818. The concept of "common gender" was vague to Karadžić, due to which it was omitted from this grammar and the book to which it is a constituent part – *Serbian Dictionary*. Consequently, other grammarians did not pay sufficient attention to it for a long time. This concept is very important for the understanding of the proto-history and history of the Serbian nominal gender. The confusion was largely caused by an early grammatical division into as many as seven genders, which included the so-called "communal" (прееципий) and "common" (оципий) gender, corresponding to the Greek ἐπίκοινον and κοινόν. Even the narrower division into four genders, which included the "common gender" as the fourth gender, still retained by Vuk Karadžić in 1814, caused the same problem by eliminating the distinction between the common gender and the dual gender. In effect, ἐπίκοινον corresponds to the Proto-Indo-European common gender, which can be reconstructed through the Hittite language, and to the modern understanding of the common gender in the Serbian language. Due to this, the Old Church Slavonic term оципий родъ, the counterpart of the Greek κοινόν, became a nuisance).

Keywords: nominal gender, common gender, grammar, Serbian language.